

K problematice trojdílného domu v Čechách

ZDENĚK SMETÁNKA

Při studiu jednotlivých dílčích změn, jaké zjišťujeme v průběhu proměny raně středověkých vesnic ve vesnice vrcholně středověké, je stále větší pozornost věnována výskytu a vzniku trojdílného obytného vesnického domu. Zvláště archeologické výzkumy v Pfaffenschlagu, Mstěnicích a interpretace, jednak autorů výzkumů, jednak hodnocení etnografické (Nekuda 1975, 1982, 1984, 1987; Frolec 1982, 1983, 1987, 1988) i práce dalších moravských badatelů (Belcredi 1987; Dostál 1987) přispívají k objasnění celé řady problémů spojených se vznikem a užíváním trojdílného domu. V českém prostředí poskytuje k uvedené problematice zajímavý příspěvek archeologický výzkum usedlosti 1—3 na zaniklé vsi Svídně (Drnek o. Kladno). Tato zaniklá ves vzhledem k výraznému zastoupení kamenné výstavby a vzhledem k dobrému stavu zachování zbytků staveb, umožňuje některá pozorování k problému třídílného domu (Smetánka 1988).

Elementárním třídílným vrcholně středověkým vesnickým domem rozumíme tříprostorový dům, kde jsou za sebou aditivně řazeny tři prostory, jizba — síň — komora. Komunikační schéma této sestavy je velice racionálně uspořádané. V souvislosti s tím, že výše popsaný dům bývá součástí pevně půdorysně uspořádané usedlosti se zřetelně vymezeným dvorem, sledujeme vstup do něj zatím ve všech archeologicky zjištěných případech ze dvora, tedy na okapní straně ve střední části, do síně, z níž se na jednu stranu vchází do jizby a na stranu druhou do komory (uvažované též někdy jako sýpka — špýchar, což není ve všech případech nezbytně nutné). Tento elementární útvar bývá někdy funkčně modifikován (komora zaměněná za chlév), nebo je jádrem domů složitějších, víceprostorových, kde k němu může být připojena navíc stáj nebo chlév, nebo i jiné prostory, zejména skladovacího charakteru, a to současně s výstavbou jádra, nebo až dodatečně. To je i dále uvedený případ domů na Svídně. Trojdílné elementární uspořádání však nezjišťujeme jen u objektů jejichž prostory jsou řazeny prostě aditivně za sebou, ale i tam, kde vnitřní uspořádání celého domu má divisivní charakter, a kde tedy velký obdélníkový půdorys je uvnitř rozdělen na řadu nestejných, někdy paralelně ležících prostor řazených do dvou vnitřních traktů, jako je tomu na lokalitě Pfaffenschlag (Nekuda 1975, obr. 38, 41), kde variační šíře půdorysů je v detailu značná.

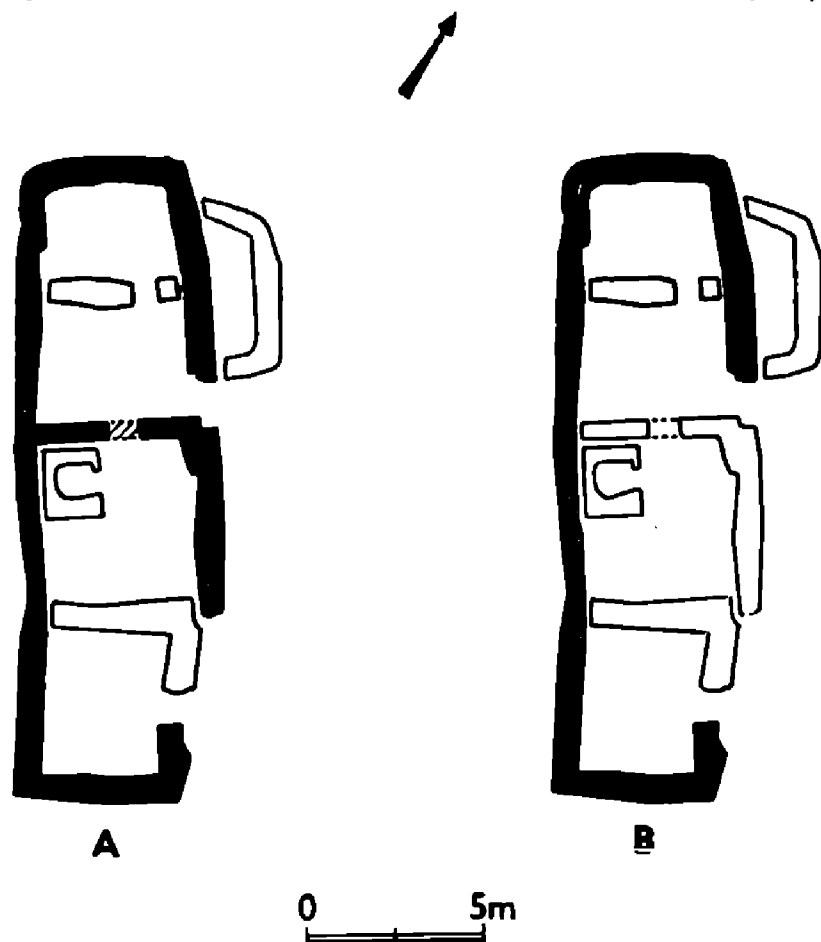
Z otázek, které bývají v souvislosti s výskytem trojdílného domu studovány, je možno především uvést otázku vlastní podoby elementárního jádra a jeho případného zapojení do širšího stavebního kontextu, dále datování vzniku event. přestaveb a určení funkce jednotlivých prostorů elementárního útvaru a prostorů s ním spojených. Zvláštní problém tvoří geneze třídílného domu a zde je třeba odlišit zpravidla genezi jednotlivé konkrétní stavby, její stavební vývoj, od geneze typu (zde nám — byť s mnoha problémy — pomáhá zejména analýza stavebních spár, bohužel zatím méně propracovaná a užívaná).

Z hlediska výše uvedených otázek je na Svídně pro jejich řešení nejsložitější situace obytného domu v usedlosti č. 2. Jeho jádrem je v konečné fázi existence, tedy na konci 15. a poč. 16. století trojdílný elementární útvar, doplněný dodatečně o malou úzkou čtvrtou místnost položenou na jihu před jizbu a vzniklou dosti improvizovaným přehrazením výklenku mezi jižní stěnou jizby a návesní zdi (Smetánka 1988, obr. 6b). Počáteční podoba trojdílného útvaru je nejistá. Západní okapní stěna jizby byla zřejmě během užívání domu poškozena a byla opravována dodatečně postavenou zídkou. Při tom byla zřejmě poněkud poškozena obvodová zeď na místě styku jizby a síně (Smetánka 1988, tab. XIV); při rozebírání a preparaci situace během výzkumu se však zdálo, že se některé kameny přece jen váží (a také jejich poslední dochovaný sklad nevyklučuje bezpečně vzájemnou souvislost — Smetánka 1988, tab. XIV), a že tedy západní zeď jizby a síně byla jednotná až k bezpečné spáře na styku síně a komory. Východní stěna síně je poškozena a byla zřejmě, a to dosti nepečlivě, opravována a nakonec ještě částečně zničena novodobým rozebíráním materiálu. Kdybychom uvažovali tuto variantu, jevila by se bezpečná spára mezi síní a komorou jen jako příznak přerušení stavby, třeba sezónního charakteru, nebo by měla jen čistě technologický význam. Pokud by byla naprosto bezpečně prokazatelná spára na styku jizby a síně, což bohužel není, pak by to byla indicie pro dodatečné propojení jizby a komory pomocí síně ve smyslu teorie V. Frolce (Frolec 1982, 69 a násl.). Je škoda, že východní stěna objektu byla částečně zničena sekundárním rozebíráním materiálu. Kdybychom znali způsob spojení komory a síně na východní straně, rozhodnutí by bylo jednoznačnější. Celá východní stěna byla zřejmě též opravována a to dosti nepečlivě jejím připojením na jizbu a to z vnějšku. Tento způsob propojení má však některé statické výhody.

Lepší je naše situace při posuzování stavební geneze obytného domu v usedlosti č. 1. Také tento dům prošel rovněž složitějším vývojem a dosáhl bezpečně na konci své existence před zánikem vsi takové sestavy, v níž je k trojdílnému jádru připojena na severní straně za komorou ještě jedna prostory, vzniklá vložením pečlivě složené zídky do původně snad otevřeného, nebo jiným materiálem než kamenem uzavřeného výklenku (Smetánka 1988, obr. 6a). Po uzavření kamennou zdí se z výklenku stal pevný skladovací prostor, který mohl sloužit i jako sýpka; uzavřen byl patrně na zámeček. Elementární trojdílné jádro můžeme rozeznat již u staršího původního uspořádání. Závažným ukazatelem pro tento závěr je skutečnost, že obvodová zeď celého objektu od východní špalety vstupu do jizby probíhá souvisle, nejprve krátce k východu, potom se lomí a směřuje přibližně na jih směrem k návesní zdi, lomí se a běží s ní souběžně, opět se lomí a pokračuje potom bez přerušení a vytváří souvislou dlouhou okapní západní zeď až k zahradnímu rohu, kde se opět lomí a končí u vchodu do zahrady; do ní je zavázána severní stěna komory vybíhající k východu, lomící se a probíhající směrem k jihu a vytvářející tak východní okapovou stěnu komory a nakonec se v krátkém úseku lomí k západu, kde je poškozena (resp. byla odstraněna při zvětšování komory v další fázi vývoje půdorysu tohoto obytného domu). Původní východní stěna síně se nezachovala a nelze určit, zda byla kamenná, nebo snad i z organického materiálu, rozhodně však byla vložena mezi severní stěnu jizby a jižní stěnu komory a nebyla s nimi provázána. Trojdílnost dispozice od první fáze existence objektu je však zde stejně zřejmá. Z postupu stavby nejstarší fáze domu by snad bylo možno s jistou opatrností odvodit reminiscenci na původní samostatnost jizby a komory, spojené ovšem nyní již pevně v trojdílné dispozici alespoň západní souvislou kamennou stěnou. Pozdější úprava zrušila jižní stěnu komory a tento prostor

rozšířila vloženou zídka a uzavřela východní okapovou zeď síně zdi připojenou vně z vnějšku k jízbě. Tento typ spojení je sice méně pevný než provázání, ale pevnější než pouhé vložení.

Nejzřetelněji se objeví plně konstituované trojdílné elementární jádro u obytného domu v usedlosti č. 3 (Smetánka 1988, obr. 8). Také zde je ovšem k trojdílnému jádru připojena na jihu, tedy jižně od jízby další prostora, interpretovatelná podle žlábků pro odvod močůvky (fosfátová analýza) a nálezů uvnitř (zbytky ostruh) jako stáj pro koně. Rovněž zde souvislá obvodová zeď začínající jižní špaletou vstupu do stáje, směřuje krátce k jihu, lomí se a vytváří jižní štítovou zeď, opět se lomí a ubíhá k severu a vytváří tak dlouhou okapní stěnu, na jejímž konci oble zahýbá k východu a vytváří severní štítovou stěnu objektu, znovu, opět oble, zahýbá zpět k jihu a vytváří souvislou východní okapovou stěnu komory a síně a končí vstupem do síně. Tento souvislý pás zdiva obkružuje tak alespoň vždy nejméně jednu stěnu, ale i více stěn od všech prostorů v domě. To umožňuje uzavřít, že od samého začátku byl dům zamýšlen jako čtyřprostorový s elementárním trojdílným jádrem. Jako sporné místo se při výzkumu ukázalo pouze spojení severní vchodové stěny jízby a západní obvodové okapní zdi. Původně se jevílo v horní hladině zdi jako provázané (obr. 1A) a bylo by to uspořádání logické, ale zároveň při pohledu z boku bylo později zřejmé, že v nižších řádcích je vytvořena spára (Smetánka 1988, tab. VII) a zavázání chybí, nebo jsou přesahy kamenů tak nepatrné, že nebylo možno rozhodnout. Po odebrání vrchních kamenů (není vyloučeno, že jejich „zavázání“ v tomto místě mohlo být jen důsledkem pohybů vzniklých při rozebírání objektů v minulosti) se spára v nižší hladině objevila (Smetánka 1988, tab. XI:1) (obr. 1B). Avšak ať už tato severní stěna jízby byla nebo ne-

Obr. 1. ZSV Svídna (Drnek o. Kladno). Obytný dům usedlosti č. 3. A – Provázání souvislé obvodové zdi domu vymezující jeho počáteční rozsah a severní zdi jízby, patrné při preparaci v horní hladině zdiva; ostatní zdivo přisazené na spáru. B – Souvislá obvodová zeď domu vymezující jeho počáteční rozsah a přisazení severní zdi jízby (patrné v nižší hladině zdiva) a ostatního zdiva na spáru. (Souvislé provázané zdivo černě, zdivo přisazené na spáru bílé.)

byla s obvodovou zdí bezpečně v celé výši svázána, nemění to nic na skutečnosti, že půdorys domu byl od samého počátku zamýšlen jako celistvý, tedy s trojdílným elementárním jádrem; v každém případě lze zdůraznit, že komora v obou okapních stěnách byla pevně spojena se síní a dodatečné spojení zde nepřichází v úvahu.

Bez problémů není zcela ani absolutní datování původních (počátečních) dispozic a hlavně přestaveb, neboť stratigrafická situace na Svídně to neumožňuje; život v dlouhém časovém intervalu se zde prakticky odehrával na jedné úrovni. Proto tedy nelze především absolutně datovat přestavby, ale lze jen naznačit (ne vždy naprosto jednoznačně) jejich pravděpodobnou relativní posloupnost. Původní dispozice s trojdílnými jádry absolutně datovat alespoň přibližně můžeme. Jak bylo již konstatováno, trojdílné dispozice vykazují všechny zkoumané objekty na konci existence Svídně. U domů v usedlostech č. 1 a 3 s existencí elementárního trojdílného jádra můžeme bezpečně počítat od nejstarších fází života vsi. Ves byla jako celek jednotně rozvržena a s tím stanoveno i rozmístění obytných objektů. Tyto domy stojí na místech, kde nelze objevit žádnou starší konstrukci a ani nejmenší stopy po ní v rozplánovaných dvorech. Všude kde byly prováděny mikrosondy pod základovou spáru nebyly objeveny žádné zbytky kulturní vrstvy, žádné zlomky keramiky, uhlíky apod. Terén pod zdmi tvořila buď skalní prošedivělá drť (zde by bylo možno uvažovat i o event. umělém odstranění původního povrchu) nebo se zachovaly nevelké zbytky naprosto sterilní původní šedavé hlíny. Jednotná pravidelná návesní koncepce půdorysu Svídně podle všeho co je dosud známo o vývoji vesnického půdorysu vylučuje možnost datování lokality třeba jen na sám konec raného středověku. Takové uspořádání je nejdříve možné a s ním i první trojdílné domy na Svídně až ve 13. století. Na lokalitě bylo skutečně objeveno menší množství keramických zlomků z 13. století a vzhledem k jejich minimálnímu zastoupení je pravděpodobnější uvažovat o pokročilém 13. století, nebo přelomu 13. a 14. století. Nejzávažnějším z nálezů je zlomek zvonové misky (Smetánka 1988, obr. 16:4) objevené v podlažní vrstvě jizby v usedlosti č. 3, tedy v usedlosti, kde je jednota elementárního trojdílného jádra nejzřetelnější. Je tedy vysoce pravděpodobné, že elementární trojdílná jádra ve dvou ze tří studovaných případů existovala na Svídně v úplné konstituované podobě už od přelomu 13. a 14. století.

Jaká byla na Svídně v elementárních trojdílných jádrech funkce komor se můžeme jen dohadovat. Zdá se, že přímé ztotožnění komory se sýpkou (špýcharem) s nímž se občas setkáváme, není na Svídně pravděpodobně možné a nic neukazuje na její patrovou podobu; není to možné v usedlosti č. 3, kde se zdá, že vedle komory vznikla pravděpodobně samostatná sýpka a je to nepravděpodobné i v usedlosti č. 1, kde je za komorou patrně dodatečně vytvořen nějaký skladovací prostor, snad sýpka, nebo mohl mít skladovací funkci i objekt v SV rohu dvora. Není také vyloučeno, že samostatné skladovací prostory vedle domovních komor vznikly i poněkud později; otázku bude třeba sledovat.

Dosavadní výzkum na Svídně nepřispěl příliš výrazně ke studiu vzniku trojdílné dispozice (souhrn dosavadních názorů na problém viz. zejména Frolec 1982, 67—69; Nekuda 1984, 34—36).

U dvou domů (usedlost č. 1 a 3) byla jejich dispozice od začátku organizována jako trojdílná, u domu v usedlosti č. 2 není situace jednoznačná. Nebylo však shledáno nic, co by teorii V. Frolece a výsledkům VI. Nekudy odporovalo, spíše naopak (stavební postup domu v usedlosti č. 22?).

Při archeologickém studiu geneze trojdílného domu, nebo i při studiu stavebního postupu jednotlivých vesnických domů, bude zřejmě zapotřebí se ještě

větší měrou než dosud pokoušet o analýzu stavebních spár. Její uplatnění není bez problémů, zejména a právě ve vesnickém prostředí, kde se setkáváme se zdmi, nebo podezdívkami skládanými nasucho nebo spojovanými nepevným, pouze hliněným pojivem. V případě destrukcí, nebo při rozebírání zdiva je pak někdy obtížné, vzhledem k nepevně, jen hlínou spojovaným kamenům, určit v některých situacích skutečné závazání. V horních partiích dochovaného zdiva může v důsledku snadného posunu kamenů při rozebírání v minulosti dojít ke zdánlivé vazbě, a teprve ve spodnějších řádcích se může prezentovat skutečná spára. Odebírání těchto „nejistých“ kamenů při výzkumu, při všech nepravidłnostech zdí skládaných z lomového kamene s nimiž se setkáváme, není tedy bez nejistot, zvláště pokud náhodou respektují líc. Tehdy může vzniknout i otázka, zda např. v horních partiích zdiva přece jen vazba neexistovala a zda dochovaná situace není jejím posledním zbytkem. Mnohem běžnější zřejmě bude případ, kdy se v horní hladině objeví spára, ale na hladině, o řádku nižší se objeví vazba, nehledě na hodnocení různých nepatrných přesahů (nebo nedosažení) kamenů, u nichž vždy jsme na rozpacích, jak je interpretovat. Problémem je i dokumentace těchto situací, protože do kresebné dokumentace, která je alespoň z části nutně současně interpretací, se mohou též přenášet výše uvedené nevýhody a nevyhne se jim zcela ani dokumentace fotogrametrická, která je přece jen objektivnější (zatižená zase jinými, např. optickými vadami). Za těchto okolností je patrně nejlepší ještě navíc přímo v terénu zhotovit s přihlédnutím ke všem okolnostem schéma spár a vazeb a jejich eventuálních variant. Zároveň se ukazuje, že pokud není k dispozici alespoň několik řádek zdiva, hodnota závěrů z analýzy spár klesá. Z těchto důvodů je dost obtížné, i když ne nemožné, provádět analýzu spár pouze jednořádkové podezdívky, nebo u podezdívky třeba i vyšší, ale potřhané, nesouvislé; zde potom musíme zpravidla připustit více řešení. Přes všechny uvedené nevýhody by však mohla analýza spár i při studiu vesnického středověkého domu, jehož zdivo nebývá pevně spojováno, sehrát pozitivní roli a mohla by mít samozřejmě i svůj význam při studiu geneze třídílného domu.

Závěrem je možno konstatovat, že přes zatím ne zcela jednotné názory na genezi třídílného domu, je třídílný dům v našem prostředí ve své elementární podobě, a samozřejmě i ve svých rozvinutějších, více než tříprostorových variantách, právem shodně považován za součást i výsledek proměn v celé ekonomice vesnice na počátku vrcholného středověku.

Literatura

- BELCREDI, L., 1987: Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě, AH 12, 157—169.
- DOSTÁL, B., 1987: Stavební kultura 6.—9. století na území ČSSR, AH 12, 9—32.
- FROLEC, V., 1982: K interpretaci geneze trojdílného komorového domu (Ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě, AH 7, 67—77.
- 1983: Ke genezi a počátkům historického vývoje lidového domu v oblasti moravsko-slovenského pomezí, ZSNM LXXXVII Etnografia, 24, 87—119.
- 1987: Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem, AH 12, 47—83.
- 1988: Kontinuita a diskontinuita vesnické stavební kultury na západní Moravě, Rodná země. 449—473. Brno.
- NEKUDA, VL., 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
- 1982: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad, AH 7, 33—66.
- 1984: Vesnický středověký dům na Moravě, AH 9, 21—37.
- 1987: Základní otázky historicko archeologického studia vesnického sídla, domu a dvora, AH 12, 33—46.
- SMEJÁNKOVÁ, Z., 1983: Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna. Praha.

Zur Problematik des dreiteiligen Hauses in Böhmen

Der Autor befaßt sich mit den Fragen der elementaren dreiteiligen Wohnkerne in Häusern der mittelalterlichen Dorfwüstung Svidna (Drnek, K. Kladno). Er konstatiert, daß im Anwesen Nr. 3 ein dreiteiliges Haus von Anfang an geplant war und keinerlei Umbauten erfahren hat. Auch im Anwesen Nr. 1 kann man trotz eines festgestellten Umbaus den dreiteiligen Hauskern von allem Anfang an unterscheiden. Im Anwesen Nr. 2 ist die Lage komplizierter und wird überdies durch neuzeitliches Abnehmen von Steinen erschwert; hier Auslegung bietet mehrere Möglichkeiten. Eine von ihnen ist die Tatsache, daß Indizien für die Annahme erscheinen, es sei hier zur Konstituierung eines dreiteilig disponierten Hauses durch Verbindung des ursprünglich einräumigen Wohnobjekts und der unweit isoliert stehenden „Kammer“ mit Hilfe eines eingeschobenen Flurs gekommen. Allerdings ist es schwer festzustellen, ob gerade diese eine von mehreren Möglichkeiten der Genesis dieses Objekts zugleich die Genesis des Typs vorstellt. Eine zweite Möglichkeit wäre, daß der Aufbau des Wohnraums der Stube und der Westmauer des Flurs gleichzeitig geschehen ist und daß die von der Fuge zwischen Flur und Kammer eindeutig belegte Bauunterbrechung Saisoncharakter trug und nur technologische Bedeutung besitzt. Deutliche dreiteilige Dispositionen hatten alle untersuchten Objekte gegen das Ende der Existenz von Svidna, das ist an der Wende des 15. und 16. Jahrhunderts. Die Objekte im Anwesen Nr. 3 und 1 existieren jedoch in ihrer Form seit der Wende des 13. und 14. Jahrhunderts; diese Datierung läßt sich am besten im Anwesen Nr. 3 nach Keramikfunden vornehmen, und dies auch nach dem Fund einer Keramik des 13. Jahrhunderts im unteren Teil der Dielenschichte in der Stube des Anwesens.

Abb. 1. Dorfwüstung Svidna (Drnek, K. Kladno). Wohnhaus des Anwesens Nr. 3 A — Verbindung der zusammenhängenden Umfangmauer des Hauses, die dessen anfängliche Ausdehnung begrenzt, mit der Nordwand der Stube, erkennbar bei der Präparation in der oberen Schicht der Mauer; das übrige Mauerwerk setzt mit Fugen an. B — zusammenhängende Umfangmauer des Hauses, die dessen anfängliche Ausdehnung begrenzt, und Ansatz der Nordwand der Stube (erkennbar in der tieferen Schichte des Mauerwerks) und der übrigen Mauern mit Fugen (zusammenhängend verbundenes Mauerwerk — schwarz, mit Fugen ansetzendes Mauerwerk — weiß).